

Beythe István énekeskönyve

KELECSÉNYI ÁKOS

Beythe István énekeskönyve a XVI. század egyik legtöbb találgatásra okot adó nyomtatványa. Nagyjából egykorú említésével csak *Szenczi Molnár* Albert 1607-ben megjelent zsoltárfordításának előbeszédében találkozunk: „Mert látom hogy fő emberek által, az Soltarnac nagy része meg vagyon forditva, . . . Kik közül az tettzésem szerint legizebbec az Szegedi Gergelyè, es Sztarai Mihalyè, vadnac, Istenec hála egyéb szép énekekis, Mellyekkel rakva az Debreceni Anyja sz: Egyház énekes könyve, az Bornemisza Peterè, Huszar Galè, es Böythe Iftvane”.¹

Erre az adatra *Toldy* Ferenc figyelt fel,² mert *Fabó* András 1866-ban megjelent *Beythe*-életrajzában felsorolja ugyan *Beythe* műveit, de énekeskönyvét nem említi.³ *Toldy* tulajdonában volt is egy énekeskönyv töredék, amelyet e mű részének gondolt, egy hiányos, címlap nélküli példányát pedig *Nagy* István gyűjteményének egyik kottákkal is ellátott darabjában vélte felfedezni. *Szabó* Károly ezt a *Nagy* István-féle példányt nem látta — sőt a jeles gyűjtő könyvtárát megvásárló lipcsei *List és Francke* cég által kiadott katalógusban sem találta —, tehát pusztán híradás alapján jegyezte meg *Beythe* énekeskönyvéről, hogy kották is vannak benne. *Nagy* István gyűjteményének ezt a darabját a század elején a Széchényi Könyvtárnak sikerült megszereznie, amikor is kiderült róla, hogy *Huszár* Gál 1574-ben Komjátiban megjelent énekeskönyve.⁴ Addigra azonban *Szabó* Károlynak *Toldy* nyomán felvett téves adata *Beythe* kottás énekeskönyvéről annyira gyökeret vert a tudományos közvéleményben, hogy *Csomasz Tóth* Kálmánig⁵ fel sem figyeltek *Csiky* Jánosnak még a század elején elhangzott megállapítására: „Több mint valószínű, hogy ez a sokat keresett mű azonos a Fraknói-féle Canciones funebrales cz. könyvtáblából kiáztatott Manlius nyomdájából való töredékkel (N. Múzeum), amelyet eddig az Újfalvi halotti énekek 1598-iki első kiadásának gyanítottak”.⁶

Mindezek alapján rámutattunk arra, hogy ez a *Fraknói*-féle áztatás minden bizonnyal *Beythe* énekeskönyvéből való, amely 1590 táján *Manlius* nyomdájából Monyorókeréken hagyta el a sajtót.⁷

A *Régi Magyar Nyomtatványok Repertóriumának* könyvtárunkban folyó összeállításá során átvizsgáltuk az MTA töredékgyűjteményét is, ahonnan előkerült ennek az énekeskönyvnek krudában maradt „a” íve. Ennek alapján új és még világosabb képet kaptunk erről az énekeskönyvről, jellegéről, tartalmáról és terjedelméről is.

Nyomdai kiállítás

A XVI. századi magyar könyvtermésben egyedülálló haránt nyolcadrét nyomtatvány íveinek „kilövése” a következő módon történt:

161	[9981]
[190b]	187
	a ₃
681	[9881]
[192b]	185
	a ₁

981	[9161]
[187b]	190
	a ₆
881	[9681]
[185b]	192
	a ₈

A levélszámozással és élőfejekkel ellátott művet a meglevő töredékek alapján a következő mértékig sikerült rekonstruálni.

- [A] ív [1—8] levél hiányzik
- B—F ív 9—48 levél OSZK
- [G—H] ív [49—64] levél hiányzik
- I ív 65—72 levél OSZK
- [K—Z] ív [73—184] levél hiányzik
- a ív 185—192 levél MTA

Az 1—8 levél esetleg a limináriákat tartalmazta. A töredékesen meglevő énekek alapján a hiányzó leveleket illetően is bizonyos számítások elvégezhetők. Például a 49—64 levél kellett az előző ének befejező és a következő ének előző versszakaihoz, tehát ott közben nem lehetett ének. A 73. levéllel kezdődő hiánynál esetleg feltételezhetjük, hogy az előző lapon befejeződő ének után „AZ AN” órszó a következő ének „AZ ANTICHRISTUS ORSZÁGÁRÓL” címére utal, s itt a 79. levélig *Szkhárosi Horváth* András „Im megromlottál, ó jó keresztyénség” kezdetű éneke állott. Az a ív első énekének a Z ív 184a lapján kellett kezdődnie, utolsó éneke pedig a b ív 195a lapján fejeződött be.

Legelőször természetesen felvetődik a gondolat, hogy valóban *egy* énekeskönyvről van-e szó, s az újabban előkerült, zsoldárokat tartalmazó, de teljesen azonos nyomdai kiállításra valló töredék nem a *Manlius* nyomdának valami más énekeskönyvből való-e? Végeredményben az is elképzelhető, hogy *Beythe*

két énekeskönyvet is szerkesztett, egy népénekeskönyvet és egy halottast. Ezt a feltételezést azonban semmi érv nem támogatja, az alábbiak során elvégzett tartalmi vizsgálat és terjedelemszámítás viszont inkább arra utal, hogy mindkét töredék ugyanabból az énekeskönyvből való.

Tartalom

Az énekeskönyv levélszámok szerinti tartalmáról incipitek szerint, az élőfejek és hiányok feltüntetésével a következő táblázat nyújt tájékoztatást, amely számot ad arról is, hogy az ének más XVI. századi művekben mely lapon fordul elő.

Megjegyzések

- A kezdősor után írt *Csomasz Tóth*-féle dallamszám *Csomasz Tóth Kálmán i. m.* 603—703. lapjain tárgyalta jegyzetekre vonatkozik. Ugyancsak az ő rövidítési gyakorlatát követjük a XVI. századi nyomtatott énekeskönyvek jelölésénél e táblázatban is, és tárgyalásunkban is.
- Alciatus = Alciatus-toldalék (1596 k.). *Stoll Béla: A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája.* Bp. 1963. 5.
- Boroszlói = *Boroszlói kézirat* (XVI. sz. vége). *Stoll i. m.* 7.
- VÁR = *Váradai énekeskönyv* 1566. *Sztrípszky* 1804/11.
- SZG = *Szegedi Gergely énekeskönyve.* Debrecen 1569. *Sztrípszky* 1804a.
- HG = *Huszár Gál énekeskönyvének (Komjáti 1574) második része.* *Sztrípszky* 1808/15.
- D 79 = *Debreceni 1579-i énekeskönyv.* *RMK I* 151.
- BO = *Bornemisza Péter énekeskönyve,* Detrekó 1582. *RMK I* 195.
- D 90 = *Debreceni 1590-i énekeskönyv.* *RMK I* 232.
- BÁ = *Bártfai [1593]-i énekeskönyv.* *RMK I* 267.

A bekeretezett számok azt jelzik, hogy az énekek egymás után következnek.

A szögletes zárójelbe tett lapszám, ill. énekezedet töredékesen meglevő ének alapján kikövetkeztetett adatot jelöl.

A részletes vizsgálatokat a továbbiakban az OSZK-ban levő régebbi és az MTA Könyvtárában talált újabb töredékekre vonatkozóan előbb külön végezzük el.

Egyéb XVI. századi előfordulások

A régebbi töredék — nem számítva az utolsó, őrszó alapján kikövetkeztetett vagy inkább csak sejtett énekeket — összesen 20, temetési alkalomra való éneket tartalmaz. Mint a táblázatból kitűnik, ezekből kettő más XVI. századbeli nyomtatott és kéziratos énekeskönyvben nem található. A többi 18 közül a legtöbb, 15 ének a bizonyosan 1593-ban megjelent BÁ-ban is megtalálható, s e 15 közül kettőnek más XVI. századi nyomtatott előfordulását nem is ismerjük. A 18 közül másik három egyedül az 1582-ben megjelent BO-ban került nyomtatásra a XVI. században, s ezeken kívül ebben a töredéknek még 10 másik énekét is megtaláljuk. E 10 közül 8 a BÁ-ban is megvan. Jelentős a száma a D 90-ben megjelent énekeknek is: 11 ének, de ez valamennyi megtalálható a BÁ-ban is, 8 pedig ezek közül még BO-ban.

Tehát ha tisztán az előfordulások számát tekintjük, töredékünk közelebb áll BÁ-hoz, mint BO-hoz, jöllehet általában Bornemisza személyével szokták volt kapcsolatba hozni ezt a művet.⁸

DE EXTREMO IUDICIO előfej

42b	Kérlek és intlek mostan 110	—	—	19	—	20	—	69	—	7
46a	Emlékezzél kérlek ó emberi állat 101	136	—	—	—	—	—	—	—	391

DE REGNO COELORUM előfej

[52a]	[Bátoríts Uram édes Istenem] (Bornemissza P.) 196	—	—	—	—	—	—	220	—	—
[73a]	[Im megromlottál ó jó keresztyénség] (Szkhárosi H. A.)	—	—	—	—	—	—	189	—	—

CANTIONES EX PSALMIS előfej

[184a]	[Minden hív keresztyének] 134	—	—	97	66	84	63	124	74	215
185a	[Mely igen jó légyen az egyenesség] 134	—	—	100	69	86	—	126	77	221
187a	Mikron az Szent Dávid 134	—	—	106	75	92	—	131	84	230
188b	Mint kívánkozik az szarvas 142	—	—	—	77	52	77	97	85	236
190b	Dicsérd az Istent mostan 192	—	—	—	—	—	71	253	88	177
192a	Szent Dávid próféta éneklő könyvének (Sztárai M.) 28	—	—	—	—	39	69	86	86	237

Sorrend

Ha az énekek sorrendjét vesszük vizsgálat alá, a táblázatba beírt lapszámokból világosan látszik, hogy ez az énekeskönyv kihagyásokkal és beszúrásokkal ugyan, de alapjában mégis a században szokásos minta alapján haladt.

Sorrendjében legkevésbé követi VÁ-t, amelyről már *Szilády* megállapította, hogy úgy tűnik, mintha annak szerkesztője az énekek szándékos „összekeverésére” törekedett volna.⁹ HG-nál mindössze 2 éneke fordul elő, ebből természetesen sorrendi következtetést levonni nem lehet, a többenél azonban kisebb eltérésekkel a lapszámok növekvő rendjét láthatjuk. Nem követte azonban egyiket sem gépiesen. Az énekek sorrendjében BĀ-val $3 + 7 = 10$, D 90-nel $3 + 2 + 2 = 7$, BO-val $3 + 2 = 5$ esetben egyezik. Tehát ebből a szempontból is a BĀ-hoz áll a legközelebb.

Szövegvariáns és helyesírás

A töredéket igyekeztünk ebből a szempontból is gondosan összehasonlítani a többi XVI. századi énekeskönyv anyagával. Kiragadott példaként nézzük meg „Az Istennek jóvoltáról” kezdetű éneket, amely a század valamennyi énekeskönyvében megtalálható. Egyik sorában a BĀ-val egyező sajtóhibát találtunk, s ez a sor a különböző énekeskönyvekben így áll:

BO	En hiueim meneyetec be, kaputokat zariatoc be,
D 90	En hiueim mennyetek be, kaputokat zariatok be,
BE	En hiueim mennietek be, Kaputokat fzariatok be,
BĀ	En hiueim mennyetek bé, kaputokat fzariatok bé

A sorok annyiban általánosan jellemzőek, hogy a szóvégi k BO-nál következetesen c (ugyanígy HG-nál is, akinek ebben a sorában a BO-nál található „meneyetec” forma szerepel), míg a másik háromnál k, s hogy BE — bár a többihez hasonlóan ő is versszakonként egybe és nem külön soronként szedi az énekeket, a sorkezdeteket nagybetűvel jelöli. Ezt a sort a sajtóhiba egyezése miatt választottuk ki, egyéb sorok még meggyőzőbben illusztrálhatnák a BO-tól (és a vele kapcsolatban álló HG-től) való eltérést, s a D 90-nel és BĀ-val való rokonságot.

Bármilyen merészebb következtetésnek útját vágja azonban, ha megvizsgálunk egy olyan éneket, amely a BE-n kívül csak BĀ-ban fordul elő. Az „Emlékezzél élő ember” egyik sora például így alakul a két énekeskönyvben:

BE	Ne halafzad napról napra terefedet fokara,
BĀ	Ne halafzad naprol napra terefedet fokara,
BE	Az halálnak ő oraia, Azt nem tudhattia.
BĀ	az halálnak ő oráiat, senki nem tudhattia.

BE-nek ez a döcögő sora azt sejteti, hogy kézirat, még pedig úgy látszik romlott kézirat alapján haladt. Erre utal a „Tudni hagyta nyilván írásában szent Pál” kezdetű ének is, amely BE-nél így szól: „Tvdni hatta niluan szent Pal iraffaban”. Ez a romlott, rímet elvesztő változat ugyanilyen szórenddel fordul elő a század végén keletkezett ún. *Boroszlói kézirat*ban, jöllehet BE annak szövegétől is erősen eltér, és például negyedik versszaka nincs is meg a *Boroszlói kézirat*ban.

Hasonlóképpen aligha tételezhető fel közelebbi kapcsolat az 1596 körül keletkezett Alciatus kézirattal, amelyben BE két éneke van meg. A „Mely csalárdez világ” egyik sorának összehasonlítása ezt a képet mutatja:

Alciatus	halal merge ellen orvofsagot talalunk
BE	halal merge ellen batorfagot talaltunk
BĀ	halál mérge ellen oruoffagot talalunk

Címek, élőfejek, dallamjelölés

Ebben az irányban végzett vizsgálataink sem adtak semmi biztosabb támpontot. A *Megszabadultam* kezdetű ének címe *MEGIS AZONROL*, s ugyanezzel a címmel szerepel D 90-ben is. Az ilyen jellegű címek egyezése azonban aligha jósíthat fel messzebbmenő következtetésekre. A BE-nél élőfejként szereplő „Cantio funebris” a *Boroszlói kéziratban* a *Hagyjátok el hű keresztyének* címeként szerepel, a *Kérlek és intlek* címe BO-nál *Az utolsó ítéletről*, BE ugyanezt ennél az éneknél latinul adja meg és élőfejként is szerepelteti: *De extremo iudicio*. A *Bátoríts uram* élőfeje: *De regno coelorum* ugyancsak nagyjából a BO-nál található *Isten varosarol, az menyör szagrol* címnek fordítása.

Dallammegjelölést 9 éneknél találunk, köztük annál a kettőnél is, amelyik csak itt fordul elő nyomtatásban. Következtetésekre azonban ezek sem nyújtanak elegendő alapot. A dallamot is feltüntető énekek közül például az *Ember emlékezél utolsó napodról* előfordul BO, D 90 és BĀ lapjain is, de nótajelzése csak BE-nél van. Az *Isten hívei, akik vagytok* csak BO-nál fordul elő, de más nótajelzéssel, mint BE-nél az *Emlékezél kérlek* pedig csak BĀ-nál, azonban nótajelzés nélkül.

Mindezek alapján a töredék első részére vonatkozólag azt állapíthatjuk meg, hogy szövegváltozat és helyesírás szempontjából leginkább HG-től és BO-tól ér, leginkább rokon D 90-nel és BĀ-val, anélkül azonban, hogy bármelyiknél közvetlen kapcsolatra gondolhatnánk. Legvalószínűbb feltevésnek azt kell tartanunk, hogy *Beythe* forrása valamilyen ma már ismeretlen kéziratosszévkönyv, vagy — talán részben a debreceni énekeskönyvekre támaszkodó — saját gyűjtése lehetett.

Vizsgáljuk meg ugyanilyen szempontok szerint külön a most előkerült töredéket, amely hat zsoltárt tartalmaz. Itt az élőfej és a zsoltárok is azt mutatják, hogy az énekeskönyvnek ez a része nem halottas, hanem népénekeskönyv. Hat zsoltára többé-kevésbé megvan a század régebbi énekeskönyveiben is, és kivétel nélkül megtalálható a BO, D 90 és BĀ lapjain. A zsoltárok sorrendje leginkább D 90-nel egyezik, s ha az utolsó két éneket feleseréljük, 4 ének sorrendje lesz azonos a BE és D 90 lapjain.

Helyesírási és szövegvariánsi szempontból jellemző példaként a Mint kívánkozik a szarvas kezdetű zsoltár néhány szavát választottuk ki:

	15. sor	18. sor	27. sor	36. sor
Sz G	enekekben	haborgatz	melfeg	pfalmufaban
HG	enekleffen	haborgattz	melyfeg	pfalmufaban
D 79	enekekbé	haborgacz	melfeg	Psalmusban
BO	enekleffen	haborgattz	melyfeg	pfalmufaban
D 90	eneklesben	haborgacz	melifeg	enekeben
BE	eneklesben	...borgach	Melifeg	enekeben
BĀ	enekekben	haborgatz	melyfeg	énekében

Az eltérések szinte önmaguktól beszélnek, fel kell azonban hívnunk a figyelmet egy érdekes sajtóhibára. A D 90 a „cs” hangot általában cz-vel, BE pedig — ha nem is a szóvégi k szinte kivétel nélkül következetességével, de az esetek túlnyomó részében — ch-val jelöli. A Sz G-nél „haborgatz” formában szereplő szót a D 79-ben, majd ennek nyomán D 90-ben is sajtóhibásan „haborgacz”-nak szedték, s úgy látszik, mintha BE nyomdásza ezt követte volna, mert nála a rossz cz

helyett az ennek megfelelő, tehát ugyancsak rossz ch-t találjuk, tehát a „háborgacs” formát. Hogy nem a D 79, hanem D 90 nyomán haladt, azt a példaként felhozott többi szó, főleg a „psalmusban — énekében” eltérés világosan mutatja.

Mindezek még inkább megerősítik az első rész vizsgálatából leszűrt következtetést, hogy *Beythe* énekeskönyvének szerkesztésében határozottan figyelembe vette a debreceni gyakorlatot.

Térjünk végül vissza még egyszer az énekek sorrendjének vizsgálatához. Már felhívtuk rá a figyelmet, hogy BE is nagyjából a többi énekeskönyv rendjét követi, bizonyos kihagyásokkal. Például a meglevő első két zsolttár között a SzG, HG, BO, D 90 lapjain egységesen három olyan éneket találunk, amelyek a század énekeskönyveiben szinte kivétel nélkül előfordulnak: *Boldogok azok, kik Istent féltik*, *Bűnösök hozzád kiáltunk (Luther)* és *Felséges Isten hozzád kiáltunk*. BE-nek 15 ilyen módon megállapítható kimaradt énekét mértük fel a többi énekeskönyvekkel összehasonlítva. Ezek közül 9 a század mindegyik énekeskönyvében szerepel, s csak kettő van olyan, amelyik négyből hiányzik. Éppen ezeket hagyta volna el *Beythe*? Valószínűbb talán, hogy a sorrendben mégis némileg egyéni módon haladt, s a kimaradt énekek nagy része nála is szerepel, csak más helyen. Vagyis kissé merészen feltételezhetjük, hogy nagyjából felölelte a debreceni énekeskönyvek anyagát, amelyhez egészen durva számítás szerint a temetési énekek levonásával mintegy 200 levélre volt szükség. Ha valóban helyesen következtettük ki az őrszó alapján *Szkhárosi Horváth* András énekét, az kb. a 80. levélen érhetett véget, tehát az egész könyv terjedelmét mintegy 280—300 levélnyire tehetjük. Biztos támpontunk azonban csak annyi, hogy az utolsó meglevő levél 192.

Megállapításainkat tehát a következőkben összegezhetjük:

A *Beythe*-féle énekeskönyv nem graduál, hanem népénekeskönyv. Legeredtibb benne a formátum, haránt nyolcadrét alakjával a XVII. század kisebb alakú énekeskönyvei felé mutat.

Ugyancsak egyedülálló a temetési énekeknek az énekeskönyv elejére való csoportosításával. Úgy tűnik, mintha eredeti elképzelése egy halottas lett volna, amelyet aztán *Bornemisza* mintájára kibővített „három rendbe” csoportosított énekekkel, vagyis a halottashoz hosszabb tanító célzatú énekeket kapcsolt, amelyet aztán zsolttárok — s feltehetően dicséretes is — követtek.

Az összeállítás legközelebb áll D 90-hez és BĀ-hoz, számos jel azonban arra vall, hogy egyéni gyűjtés áll mögötte, amelyhez a nyomtatványok közül mintául valószínűleg a D 90 szolgált. A debreceni mintát megmagyarázza az a tény, hogy az eleinte lutheri irányt követő *Beythe* 1591-ben a csepregi kollokviumon már nyíltan a helvét irány mellett foglalt állást.¹⁰

Irodalom

1. *RMK I 407.*
2. Vö. *RMK I 355. Szabó Károly megjegyzése.*
3. *Fabó András: Beythe István életrajza. Pest 1866. 42—49. 1.*
4. Vö. *Kelecsényi Ákos: Nagy István élete és gyűjtőmunkája. = Magy. Könyvszle. 1963. 337. 1.*
5. *Csomasz Tóth Kálmán: A XVI. század magyar dallamai. Bp. 1958. 84—85. 1.*
6. *Csikí János: Régi magyar művészi zene. = Magy. Könyvszle. 1905. 125. 1. lábjegyzet.*

7. Kelecsényi Ákos: *Három XVI. századi énekeskönyv.* = *Magy. Könyvszle.* 1964. 263—265. 1.
8. Vö. Révész Kálmán: *Adalékok énekeskönyveinek bibliográfiájához.* *Magy. = Könyvszle.* 1882. 266. 1.
9. Szegedi Gergely *Énekes könyve* 1569-ből. Szilády Áron tanulmányával. Bp. 1893. IX—X. 1.
10. Payr Sándor: *A dumántúli evangélikus egyházkerület története.* I. Sopron 1924. 622. 1.

Le livre de cantiques d' István Beythe

Á. KELECSÉNYI

Albert de SZENCZI MOLNÁR fit mention en 1607 du livre de cantiques d'István Beythe, daté du XVIe siècle. C'est sur la base de cette mention qu'un exemplaire incomplet, dépourvu de page de titre, du graduel — pratiquement jusqu'alors inconnu — daté de 1574 de Gál Huszár fut identifié au XIXe siècle par erreur, avec l'ouvrage de Beythe. La bibliographie d'anciens livres hongrois de Károly SZABÓ, *Régi Magyar Könyvtár*, enregistre en effet l'oeuvre de Beythe comme un livre de musique, ce qui donna naissance aux hypothèses que ce livre de cantiques devait être un graduel à notes, in-folio.

Rien ne contredit pourtant la supposition qu'un fragment conservé à la Bibliothèque Nationale Széchényi sous le titre *Cantiones funebres*, et découvert en conséquence d'un baignage, constitue une partie du livre de cantiques de Beythe. Nouvellement, on en a découvert une autre, un cahier du livre, qui se trouve dans le département des Manuscrits de la Bibliothèque de l'Académie Hongroise des Sciences.

Au bout du compte, nous pouvons reconstituer le livre de cantiques de Beythe de la manière suivante: c'est un livre populaire de cantiques protestants, à 300 pages, in-octavo oblong. Il se compose de trois parties et contient des chants funèbres, des poèmes didactiques et des psaumes. Le compilateur du livre puisait d'une part dans ses propres recueils de manuscrits, d'autre part dans le cantique de Debrecen. Sans aucun doute, il est issu de l'imprimerie de *Manlius* vers 1590, l'année où cet atelier fonctionnait à Monyorókerék.